

Ewelina Bąk, Aleksandra Mamruk

Studenckie Koło Naukowe Kierunku Rolnictwo

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

- opiekun naukowy dr inż. Alicja Baranowska

WYBRANE GATUNKI ROŚLIN POLECANE DO GOSPODARSTW AGROTURYSTYCZNYCH

Streszczenie

Agroturystyka jest formą turystyki wiejskiej, którą można określić jako całokształt gospodarstwa turystycznego odbywającego się na terenach wiejskich. Agroturystyka wiąże się bezpośrednio z gospodarstwem rolnym i jest ściśle związana z przestrzenią wsi. W agroturystyce zastosowanie ma wiele gatunków roślin, które mogą mieć znaczenie użytkowe, wypoczynkowe, kulturowe i edukacyjne co przedstawione zostało w niniejszej pracy.

*Każdy nowy dzień jest kwiatem,
Który zakwita w naszych rękach
Tam gdzie się kocha, nigdy nie zapada noc.*

Adam Mickiewicz

Wstęp

Pojęcie agroturystyki pojawiło się stosunkowo niedawno. Agroturystyka w Polsce jest formą wypoczynku wspomagana przez państwo ze względu na jej pozytywny wpływ na aktywizację gospodarczą regionów depresyjnych (Młynarczyk, 2002). Agroturystyka określana jest mianem turystyki wiejskiej, jest przedsięwzięciem turystycznym wykorzystującym walory obszarów wiejskich, gdzie zakwaterowanie odbywa się w gospodarstwach agroturystycznych, które zapewniają aktywne formy spędzania wolnego czasu i dostęp do odpowiednich usług (Bartkowski, Nitkiewicz, 2001).

Turystyka to przemysł o zasięgu ogólnoswiatowym, jest jedną z najlepiej rozwijających się gałęzi gospodarki na świecie. Dlatego jej oddziaływanie na środowisko społeczne, przyrodnicze, kulturowe i sytuację ekonomiczną lokalnych społeczności ma bardzo duże znaczenie. Agroturystyka to również wspieranie tradycji ludowych oraz pogłębianie świadomości na temat lokalnych zwyczajów i tradycji.

W pracy wyjaśniono pojęcia turystyka wiejska, agroturystyka, ogród w stylu wiejskim oraz przedstawiono wybrane gatunki roślin, polecane do uprawy w gospodarstwach agroturystycznych.

Turystyka wiejska a agroturystyka

Turystykę wiejską, można określić jako całokształt gospodarki turystycznej, która odbywa się na terenach wiejskich (Balińska, 2009). Agroturystyka jest formą turystyki wiejskiej. Podstawowa różnica między turystyką wiejską i agroturystyką tkwi w infrastrukturze turystycznej. Bazę noclegową w turystyce wiejskiej tworzą: pensjonaty, domy letniskowe, nieduże pola namiotowe, pokoje gościnne. Natomiast agroturystyka jest powiązana z czynnym gospodarstwem rolniczym i nocleg musi odbywać się na terenie gospodarstwa rolnego. Jest ona ściśle związana z przestrzenią wsi. Sznajder i Przezbórska (2006) z Lane (1992) przedstawili sześć czynników określających wartość przestrzeni agroturystycznej:

1. Piękno krajobrazu, na który składają się góry, wybrzeża, jeziora, wyspy, malownicze doliny rzeczne, jak również tereny charakteryzujące się specjalistycznymi walorami, na przykład bagna, czy lasy posiadające specyficzny urok.
2. Pustkowia oraz tereny naturalnie dzikie.
3. Materialne dziedzictwo kulturowe, gdzie wyszczególnić można historyczne budynki, małe miasteczka oraz wsie posiadające dziedzictwo etniczne.
4. Korzystne warunki łowieckie, wędkarskie, narciarskie oraz te przeznaczone do wędrowek terenowych.
5. Łatwa dostępność dla konsumentów wynikająca z szerokiego rynku.
6. Właściwe zarządzanie efektywną, profesjonalną działalnością promocyjną i handlową.

Czynniki od 1 do 5 określają głównie obiektywne walory tkwiące w użytkowanej przestrzeni oraz jej specyficznych właściwościach, natomiast czynnik 6 odnosi się do spraw ludzkich. Na rozwój usług turystycznych może wpłynąć sprawny marketing oraz zarządzanie. Walory przyrodnicze i kulturowe nie mogą być stworzone od podstaw, ale można je nieco ulepszyć. Są to stałe czynniki jakości przestrzeni agroturystycznej.

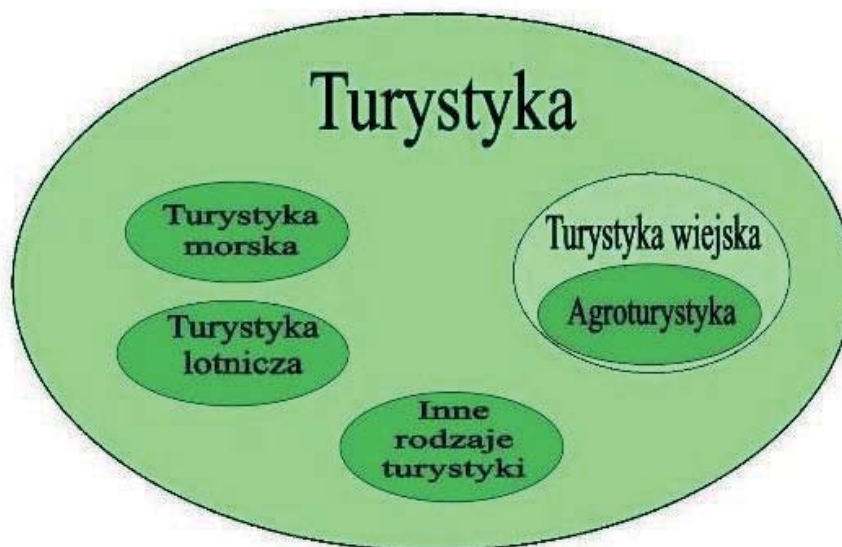
W wielu krajach europejskich opracowywano wykazy najpiękniejszych miejscowości i terenów polecanych szczególnie do wypoczynku. Przykładem jest Francja, gdzie istnieje spis najpiękniejszych wsi. Możemy znaleźć tam na przykład: Saint-Come d'Olt, Najac, La Couvertoirade, Sainte Eulailie de Cernon, Brousse le Chateau, Estating, Belcastel, Sauveterre de Rouergue, Conques. Podobne wykazy możemy znaleźć we Włoszech, Grecji, Wielkiej Brytanii oraz Irlandii. W Polsce nie pojawiła się jeszcze taka lista (Sznajder, Przezbórska, 2006).

Ryc. 1. Strukturalne ujęcie pojęcia „turystyka”

Źródło: Chyc (2014)

Agroturystyka jest formą wypoczynku w funkcjonującym gospodarstwie rolnym, gdzie na co dzień można obserwować, jak wygląda produkcja roślinna czy zwierzęca.

Ryc. 2. Agroturystyka jako forma turystyki

Źródło: Chyc (2014)

Przez mieszkańców miast wiejskie gospodarstwa kojarzone są jako miejsca spokojne i bezpieczne. Dzięki gospodarstwom agroturystycznym mieszkańcy zurbanizowanych obszarów mogą spędzać czas w gospodarstwach rolnych, na otwartych, zielonych przestrzeniach. Gdzie królują rośliny uprawne, ozdobne, zioła, drzewa i krzewy. Prawie w każdym gospodarstwie znajduje się ogród ozdobny lub użytkowy.

Ogród stanowi dekorację otoczenia domu a także część krajobrazu, wzbogaca bioróżnorodność. Ogród powinien nawiązywać do środowiska naturalnego i harmonijnie łączyć się z otaczającym krajobrazem. Dlatego projektując ogród należy wykorzystać naturalną rzeźbę terenu, wzniesienia, pagórki, czy występującą roślinność. Ogród w gospodarstwie agroturystycznym powinien być urządzony przede wszystkim w stylu wiejskim z dominującą mieszanką warzyw, ziół, bylin a także rodzimych gatunków drzew i krzewów. Nasadzenia roślinne powinno się dobierać tak, aby kwitły przez cały sezon.

Projektując ogród należy zawsze pamiętać o osobach, które będą tam przebywać:

- małe dzieci, w takim ogrodzie bardzo ważna jest kolorystyka, która kształtuje wyobraźnię dziecka. Roślinność powinna stwarzać korzystny mikroklimat a także stanowić oazę bezpieczeństwa i spokoju, w takim ogrodzie nie mogą rosnąć rośliny kłujące, parzące i trujące,
- dzieci w wieku szkolnym, dla których bardzo ważna jest duża przestrzeń i miejsca przeznaczone do gier i zabaw,
- osoby dorosłe, dla których istotnym elementem w ogrodzie jest odpowiednia kolorystyka i nastrój, pozwalający na odpoczynek i relaks,
- osoby starsze, którym z pewnością zależy na ciszy, spokoju i odpoczynku biernym.

W każdym ogrodzie, jak i w ogrodach zakładanych w gospodarstwach agroturystycznych bardzo istotne funkcje pełnią rośliny. Gadomska i in. (2004) wymieniają następujące funkcje roślin:

- funkcja estetyczna, plastyczna i artystyczna - znając walory dekoracyjne, zasady kompozycji, czy też wymagania siedliskowe roślin możemy uzyskać ciekawe efekty estetyczne i plastyczne,
- funkcja kulturowa – to możliwość adaptacji roślinności, zastosowania jej w miejscach służących do wypoczynku aktywnego i biernego. Mogą to być ogrody botaniczne, parki zabytkowe, czy też ogrody wiejskie z nasadzeniem roślin zapomnianych, wcześniej obecnych w kulturze polskiej wsi.

Natomiast Sznajder i Przezbórska (2006) wyróżniają następujące funkcje roślin:

- funkcja rekreacyjna - ma na celu propagowanie aktywnych zajęć ruchowych i odpoczynku. Boisko, duży trawnik, plac zabaw przystosowany dla najmłodszych, oczko wodne; miejsca te powinny być otoczone odpowiednią roślinnością,
- funkcja ozdobna - polega na uatrakcyjnieniu danego miejsca i jego otoczenia. Najczęściej rolę tę pełni atrakcyjny przedogródek z barwnymi nasadzeniami roślin,
- funkcja użytkowa - niewielki warzywnik i swobodnie rosnące drzewa i krzewy idealnie komponują się w gospodarstwie agroturystycznym i służą do codziennego użytku gości i gospodarzy.

Według badań Chyc (2014) turyści wybierając wieś jako miejsce swojego wypoczynku wymieniają zazwyczaj, takie powody, jak:

- chęć spędzenia urlopu w ulubionym krajobrazie,
- możliwość spokojnego odpoczynku w naturalnym, wiejskim środowisku,
- walory zdrowotne terenów wiejskich,
- możliwość bezpośredniego kontaktu z rodziną wiejską,
- chęć zmiany dotychczasowego sposobu wypoczynku,
- standardy zakwaterowania,
- możliwość poznania obyczajów, tradycji ludowej,
- a także niskie koszty pobytu (ryc. 1-2).

Natomiast zmienność przestrzeni agroturystycznej warunkowana jest cechami fizjograficznymi i antropogenicznymi, do których można zaliczyć:

- ukształtowanie terenu,
- faunę i florę naturalnie bytująca w danej przestrzeni,
- formy użytkowania ziemi,
- atrakcyjne formy ukształtowania terenu,
- wielkość gospodarstw,
- wyspecjalizowaną produkcję roślinną (Sznajder, Przezbórska, 2006).

Niewątpliwym walorem agroturystyki jest wykorzystanie naturalnej przestrzeni przyrodniczej, która wpływa bezpośrednio na otoczenie produkcyjne, jak również usługowe gospodarstw wiejskich (Drzewiecki, 1995). Zielen w gospodarstwie agroturystycznym jest też swoistą wizytówką gospodarza i obiektu agroturystycznego (Marks i in., 2003).

Tradycyjne ogrody wiejskie

Dawniej, na wsi prawie w każdym gospodarstwie znajdował się ogród, szczególnym jego rodzajem był ozdobny ogród kwiatowy, zwany przedogródkiem. Umieszczony był on zazwyczaj od strony drogi, przy frontowej ścianie budynku mieszkalnego. W przedogródku, na równo podzielonych grządkach rosły kwiaty, a w rogu najczęściej kwitł bez lilak lub jaśminowiec wonny. Z tyłu ogrodu, za domostwem był sytuowany ogród użytkowy i sad, w którym rosły krzewy i drzewa owocowe.

Ogródki kwiatowe miały także cechy niezmiennie, tzn. na niewielkiej przestrzeni rosło bardzo dużo roślin o ozdobnych kwiatach. Podstawą była obfitość barw i kształtów. Ogrody te były zazwyczaj ogrodzone drewnianym płotkiem, lub też gałkami wikliny. Przy ogrodzeniach sadzono zazwyczaj wysokie kwiaty, ponieważ miały lepszy dostęp do światła i były lepiej widoczne z drogi. Kompozycje roślinne miały proste formy. Rośliny sadzone były na klombach, rabatach, w rzędach często o bardzo śmiałych zestawieniach kolorystycznych.

Ogródki różniły się przede wszystkim wielkością i bogactwem swoich nasadzeń, te najbardziej okazałe należały do zamożniejszych gospodarzy. Rosły tam przede wszystkim rośliny jednoroczne, byliny, zwane często roślinami zimowymi a także drzewa i krzewy. Roślinność ta często pochodziła z okolicznych łąk, lasów, czy pól.

Dzisiaj ogrody te zanikają z krajobrazu polskiej wsi i są zastępowane trawnikami i regularnymi nasadzeniami iglaków. Współczesny ogród wiejski, szczególnie zakładany w gospodarstwie agroturystycznym powinien mieć bardziej regionalny, swojski charakter. Można to osiągnąć poprzez sadzenie gatunków właściwych dla rodzimej szaty roślinnej. Rośliny te są lepiej przystosowane do naszych warunków klimatycznych i glebowych. Zadbane ogródki, pełne barw i pięknie kwitnących kwiatów wraz z połączeniem dawnej architektury wiejskiej, szczególnie w gospodarstwach agroturystycznych mogą być ważnym elementem kultury polskiej wsi, swoistego rodzaju atrakcją turystyczną i wizytówką gospodarstwa. Zagraniczni turyści będą mogli zobaczyć coś typowego dla danego regionu (Górska i in., 2009).

Kwiaty

Wiele tradycyjnych gatunków roślin jednorocznych, pięknie kwitnących pełni oprócz funkcji ozdobnej także funkcję fitosanitarną oraz dobrze wpływa na wzrost innych roślin, rosnących w pobliżu. Należą do nich, między innymi: różne gatunki aksamitek, nasturcji, nagietek lekarski i kosmosy podwójnie pierzaste.

Uprawa tych roślin jest stosunkowo prosta, dzięki czemu bardzo chętnie są one wykorzystywane jako rośliny ozdobne w ogrodach przydomowych (Bernaciak i in., 2007). Rośliny te sadzone są nie tylko w celach ozdobnych, stanowiąc źródło wrażeń estetycznych. Niektóre z nich są również roślinami leczniczymi, od dawna wykorzystywanymi w medycynie ludowej.

Do nasadzeń w ogrodach w stylu wiejskim szczególnie polecane są niektóre gatunki roślin jednorocznych lub wieloletnich o barwnych, wonnych kwiatach i oryginalnym kształcie i pokroju. Między innymi są to: kosmos podwójnie pierzasty (*Cosmos bipinatus* L.), malwa różowa (*Althea rosea* L.), szparag lekarski (*Asparagus officinalis* L.), serduszka okazała (*Dicentra spectabilis* L. – ryc. 3), tojad mocny (*Aconitum firmum* Rchb.), słonecznik zwyczajny (*Helianthus annuus* L.), rudbekia naga (*Rudbeckia laciniata* L.), floks wiechowaty (*Phlox paniculata* L.), parzydło leśne (*Aruncus sylvestris*), lilia tygrysia (*Lilium tigrinum* L.), peonia (*Peonia* L.), goździk brodaty (*Dianthus barbatus* L.).

Ryc. 3. Serduszka okazała (*Dicentra spectabilis* L.)
Źródło: www.google.pl

Zioła

Zioła można uprawiać tradycyjnie na grządkach w ogrodach warzywnych lub ziołowych, można również wykorzystać ich walory dekoracyjne i zapachowe tworząc ciekawe kompozycje, np. w miejscu przeznaczonym do wypoczynku. Możemy posadzić je również w doniczkach w naszej kuchni. Uprawiane w domu, mają dłuższy okres wegetacji i są chronione przed zmienną pogodą. Wymagają dużo światła i wilgoci, nie lubią suszy i skoków temperatury. Większość gatunków ziół lepiej rośnie i efektywniej wygląda w grupach. Razem można posadzić: szczypiorek ogrodowy, pietruszkę naciową, bylicę, estragon i koper ogrodowy, lub: trybulę ogrodową, szczypiorek ogrodowy, pietruszkę naciową, cząber ogrodowy, bazylię pospolitą oraz tymianek pospolity. Dobrze też razem rośnie melisa lekarska obsadzona miętą lekarską, szalwią lekarską, szczypior-kiem ogrodowym, pietruszką naciową, lebindką, majerankiem, cząbrem ogro-dowym, tymiankiem pospolitym, bazylią pospolitą i estragonem (Górska i in., 2009).

Należy również pamiętać, że wiele popularnych chwastów ma właściwo-ści lecznicze i jest również zaliczanych do ziół. Zioła powinny być uprawiane w każdym gospodarstwie agroturystycznym nie tylko ze względu na swoje wła-ściwości, ale także ze względu na korzystny wpływ na inne rośliny uprawne. Przyciągają one pszczoły i wiele innych owadów. Odstraszają swoim zapachem szkodliwe owady, podnoszą także odporność roślin. Z ziół przygotowuje się

również środki do zwalczania szkodników oraz chorób, są także cennym składnikiem kompostu (Poradnik rolnictwa ekologicznego, 1989). Zioła to rośliny zawierające substancje chemiczne, wpływające na metabolizm u człowieka. Są to gatunki przyprawowe, lecznicze i trujące. Między innymi: bazylika pospolita (*Ocimum basilicum* L.), żywokost lekarski (*Symphytum officinale* L.), bylica pospolita (*Artemisia vulgaris* L.), bylica piołun (*Artemisia absinthium* L.), hyzop lekarski (*Hyssopus officinalis*), bylica boże drzewko (*Artemisia abrotanum* L.), bylica estragon (*Artemisia dracunculus* L.), dziurawiec zwyczajny (*Hypericum perforatum* L.), kminek zwyczajny (*Carum carvi* L.), koper ogrodowy (*Anethum graveolens* L.), cząber ogrodowy (*Satureja fortensis* L.), szalwia lekarska (*Salvia officinalis* L.), melisa lekarska (*Melissa officinalis* L.), lawenda (*Lavandula* L.), mięta (*Mentha* L.), majeranek ogrodowy (*Origanum Majorana* L.), rozmaryn lekarski (*Rosmarinum officinalis*), rumianek pospolity (*Matricaria chamomilla* L. – ryc. 4). Ciekawostką jest, że kolendra siewna należy do jednych z najstarszych roślin zielarskich. Była uprawiana już w czasach biblijnych. Ma wiele właściwości leczniczych, między innymi: obniża poziom cholesterolu, poprawia łaknienie. Według Romanowskiej (2010) woń niektórych ziół, takich, jak: rozmarynu lekarskiego, geranium i tymianku pospolitego podnosi ciśnienie krwi.

Ryc. 4. Rumianek pospolity (*Matricaria chamomilla* L.)

Źródło: www.google.pl

Krzewy

Krzewy to rośliny drzewiaste o zdrewniałej łodydze, rozgałęziającej się na wiele pędów. W przeciwieństwie do drzew brak u nich osi głównej - pnia. Krzewy również idealnie komponują się w gospodarstwach agroturystycznych. Do krzewów polecanych do uprawy w gospodarstwach agroturystycznych należy zaliczyć między innymi: jaśminowca wonnego (*Philadelphus coronarius* L. – ryc. 5), lilaka pospolitego (*Syringa vulgaris* L.), śnieguliczkę białą (*Symphoricarpos albus* DuRoi), kalinę koralową (*Viburnum opulus* L.), jałowiec pospolity (*Juniperus communis* L.), bez czarny (*Sambucus nigra* L.), a także forsycję (*Forsythia* Vahl).

Ryc. 5. Jaśminowiec wonny (*Philadelphus coronarius* L.)
Źródło: www.google.pl

Drzewa

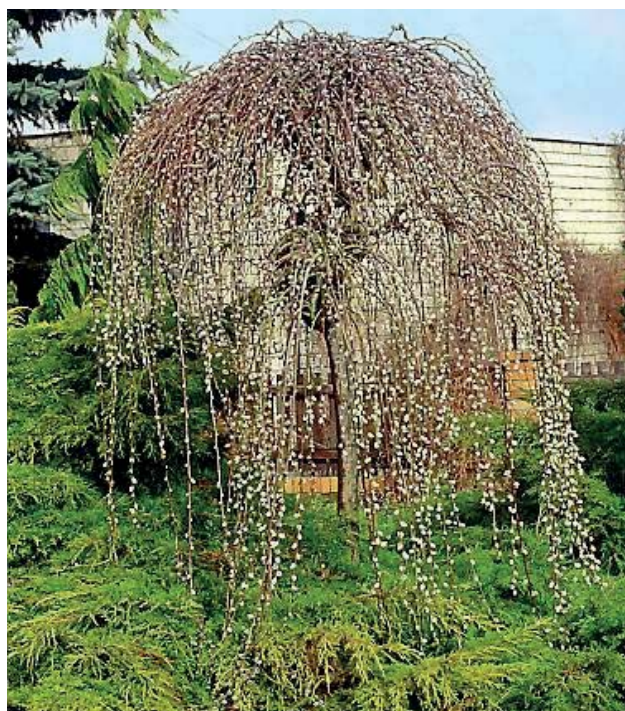
Do tych roślin zaliczają się największe rośliny lądowe. W gospodarstwach agroturystycznych powinniśmy sadzić drzewa owocowe, które są źródłem owoców. Między innymi są to: jabłonie domowe (*Malus domestica* – ryc. 6), grusze pospolite (*Pyrus communis* L.), śliwy domowe (*Prunus domestica* L.), brzośkwinie zwyczajne (*Prunus perlica* L.).

Ryc. 6. Jabłoń domowa (*Malus domestica*)

Źródło: www.google.pl

Do ogrodów zakładanych w gospodarstwach agroturystycznych polecane są nie tylko drzewa owocowe ale także wiele innych gatunków drzew, które wpisywały się w krajobraz polskiej wsi. Między innymi są to: lipa drobnolistna (*Tilia cordata* Mill.), klon pospolity (*Acer platanoides* L.), kasztanowiec czerwony (*Aesculus xcarnea* Hayne), brzoza brodawkowata (*Betula pendula* Roth), wierzba iwa (*Salix caprea* L. – ryc. 7), jarzab mączny (*Sorbus aria* L.).

Ryc. 7. Wierzba iwa (*Salix caprea* L.)

Źródło: www.google.pl

Ogród ekologiczny w gospodarstwie agroturystycznym

W każdym gospodarstwie agroturystycznym powinien znajdować się ekologiczny ogród zielony lub warzywny. Górska i in., (2009) twierdzą, że świadomy konsument żywności wie, że warzywa i owoce spełniają w naszej diecie bardzo ważną rolę. Szczególnie cenne dla naszego zdrowia są te rośliny, przy uprawie, których nie stosowano chemii i syntetycznych środków ochrony roślin. Od tych uprawianych metodami tradycyjnymi różnią się nie tylko wartościami odżywczymi ale również smakiem oraz zapachem. Ekologiczny ogród warzywny a nawet zielony będzie niewątpliwie atrakcją każdego gospodarstwa agroturystycznego. Może on spełniać nie tylko funkcje zdrowotne ale również estetyczne oraz edukacyjne, szczególnie wtedy, kiedy będą rosły w nim rodzime gatunki roślin nieco już zapomniane i rzadko występujące w krajobrazie polskiej wsi.

Podsumowanie

Czynnikiem, mającym wpływ na wyjątkowość agroturystyki jest gospodarstwo rolne. Niewątpliwą atrakcją turystyczną jest możliwość bezpośredniego uczestniczenia w życiu gospodarstwa, pracach polowych, obcowanie ze zwierzętami i środowiskiem przyrodniczym. Atrakcją każdego gospodarstwa agroturystycznego może być ogród - dostosowany do potrzeb różnych grup wiekowych turystów. Odpowiednio zagospodarowana przestrzeń ogrodu będzie stwarzać możliwość podjęcia odpowiednich form aktywności w zależności od potrzeb turystów. Każda z potrzeb rekreacyjnych użytkowników ogrodu narzuca inne wymagania, np. odpowiedni dobór gatunków roślin, odpowiednią kompozycję, barwę i pokrój roślin. Rośliny w ogrodzie mogą mieć również znaczenie użytkowe, wypoczynkowe, zdrowotne, ochronne, kulturowe oraz edukacyjne.

Piśmiennictwo

1. Balińska A., Sikorska-Wolak I. (2009), *Turystyka wiejska szansą rozwoju wschodnich terenów przygranicznych na przykładzie wybranych gmin*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 20-64.
2. Bartkowski P., Nitkiewicz T. (2001), *Rozwój agroturystyki jako metoda wsparcia restrukturyzacji regionu częstochowskiego*. W: P. Bartowiak, E. Gurgul (red.), *Zarządzanie a dywersyfikacja na obszarach wiejskich w aspekcie integracji z Unią Europejską*. WNT, Warszawa, s. 61.
3. Bernaciak A., Omiecka J., Smogorzewska W. (2007), *Rośliny ozdobne w architekturze krajobrazu*. Cz. II. Wydawnictwo Hortpress Sp. z o.o., Warszawa, s. 71.

4. Chyc K. (2014), *Agroturystyka*. Wydawnictwo ALMAMER Szkoła Wyższa, Warszawa, s. 2-9.
5. Drzewiecki M. (1995), *Agroturystyka*. Bydgoszcz. Inst. Wydawnictwo „Świadectwo”, s. 12.
6. Gadomska E., Sikorski P., Smogorzewska W., Wierzba M., Wysocki Cz. (2004), *Rośliny ozdobne w architekturze krajobrazu. Cz. I. Znaczenie roślin ozdobnych, warunki siedliskowe, rodzaje i właściwości gleb, uprawa, melioracje, nawożenie*. Wydawnictwo Hortpress Sp. z o. o., Warszawa, s. 1-159.
7. Górka M., Wróblewska M., Wiśniewski E. (2009), *Ekologia w gospodarstwach agroturystycznych*, http://www.lenikonopie.zielonewrota.pl/pliki/agroturystyka_new.pdf
8. Marks E., Połucha I., Młynarczyk K. (2002), *Rodzaje wiejskiej bazy noclegowej i ich specyfika*. W: K. Młynarczyk (red.), *Agroturystyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, s. 89-90.
9. Młynarczyk K. (2002), *Agroturystyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, s. 8-21.
10. *Poradnik rolnictwa ekologicznego* (1989), Zioła. Część III. Projekt współfinansowany przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego, s. 112-113.
11. Sznajder M., Przezbórska L. (2006), *Agroturystyka*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 56-58.